

Оксана Чепелик. Генезис / Genesis 2008

Через двадцять років після буяння постструктуралізму претензії на всесильність постструктуралістської логіки видаються наївними. Сучасне мистецтво все рідше потребує теоретичних аналогій, тим більше таких віддалених, як Соссюр або Фуко, Дерріда, Бодріяр, які розробили поняття постмодернізму й виділили чотири основні вектори розвитку сучасного життя в період постіндустріалізму: агностицизм, прагматизм (критерій інтелекту — успіх, тому вираз успіху — це багатство), еkleктицизм та анархо-демократизм. Сьогодні сам художник забезпечує своїм роботам теоретичне алібі. Як проблема використовується не відповідність семіотичній системі, а вислизання з неї або її підрив. Моделі перемикання, опозицій та ігор зі знаками замінилися образами блукання, біофутуризмом, політехнологічними або космологічними проєкціями. Структура переживає мутації, які вона не в змозі регулювати, навіть звертаючись до концептуальних засобів.

Хіба що Розалінд Краусс радикалізує саму структуру, показуючи, як вона наново перестворюється в кожному художньому жесті, доводячи, що не структура застосовується для критичного дискурсу, а сам художник, працюючи з формою і концептом, стає її заручником¹. З іншого боку, методологія звернення до структури як інструмента аналізу дозволяє все-таки побачити в критиці Краусс шляхи подолання структурних опозицій. Вона працює

з твором у сфері концепту, де він залишається не тільки постійно відкритим утворенням, але здатен увійти в конфлікт з іншими концептами і зазнавати змін.

12–23 березня 2008 року у виставкових залах Національної спілки художників за підтримки Головного управління культури КМДА, Інституту проблем сучасного мистецтва АМУ, Міжнародного фестивалю соціальної скульптури демонструвався авторський проект «Генезис/Genesis», що є продовженням мультимедійного проекту «Початок/Origin», реалізованого в Нью-Йорку 2006 року, на Андріївському узвозі та на Хрещатику в Києві, а також в Санта Фе і Лос-Анджелесі (ArtsLink Award, США) 2007 року, який подає філософське осмислення історичного періоду останніх десятиріч, намагаючись проаналізувати актуальні проблеми у сучасному контексті. Дослідження проводилось у межах програмної теми лабораторії новітніх технологій Інституту проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. Актуальність дослідження не потребує додаткових обґрунтувань, оскільки тема стосовно робіт соціальної скульптури, пов'язаних із новітніми технологіями та сучасним містом, що перебуває у фокусі програмної теми лабораторії, не тільки мало розроблена в Україні, але й не достатньо представлена у нас ні теоретично, ні на практиці.

Оксана Чепелик. Проект «Генезис /Genesis», real-time медіаінсталяція «Origin / Початок»
Львівська площа, Київ, 2008

Генезис (англійською — *genesis*) — походження, становлення і розвиток, результатом якого є певний стан об'єкта, що вивчається. Так генезис природних і соціальних явищ цікавив і цікавить філософію й науку з античності до наших днів. Пояснення генезису природних і соціальних об'єктів отримало наукове пояснення в еволюційних теоріях дисциплінарного, міждисциплінарного, загальнонаукового і філософського характеру. Розгляд у сучасній науці і філософії природних і соціальних об'єктів, що вивчаються як багаторівневі складні системи, здатні самоорганізовуватися, саморегулюватися і саморозвиватися, призвело до формулювання концепції системогенезу Л.Н.Северцовим та детальної розробки і виявлення П.К.Анохіним таких закономірних тенденцій цього процесу, як мінімальне забезпечення становлення системи, що зародилася, гетерохронна закладка її компонентів², їх консолідація у напрямі отримання корисного для системи результату, відносність принципу історизму в поясненні перемикання функціональної системи з однієї програми на іншу. Пояснення генезису природного і соціального буття в сучасній науці пов'язується і з принципами глобального еволюціонізму, структурно-синхронічним і генетично-діахронічним вивченням об'єктів³.

Генезис, як і етногенез, важко збагнути тільки науковими методами, в рамках винятково наукової парадигми. *Genesis* — це також англійська назва старозавітної Книги Буття. Як відомо, Книга Буття (євр. *בְּרֵאשִׁית*, *Be-reishit* — «на початку»; лат. *Genesis*; давньогрек.

Γένεσις — “birth”, “origin”) — це перша книга п'ятикнижжя Мойсея (Тори), Старого Заповіту і всієї Біблії, що оповідає про період від створення світу і людини до смерті Йосифа у Єгипті, є одним із найдавніших літописів, вирішує питання про походження всього, що існує на світі, і має величезне значення у сфері релігії, моралі, культури й історії.

Залучаючи всі вищенаведені референції, мультимедійний проект «Генезис», що з мистецького погляду веде пошук нових форм і методів репрезентації, апелює до природи репродуктивної системи, розробляє тему генофонду нації і звертається до практик соціальної скульптури.

Робота над проектом почалася ще 2004 року. Ідея виникла внаслідок дуже особистого стану, що співвідноситься в часі і просторі з істотними змінами політичної матриці. Очікуючи дитину, я задумала і почала здійснювати відеозйомки і створювати цикл фотографій, що розглядали жіноче тіло в багатовимірному мікро-макропрочитанні, при якому округлі тілесні поверхні виявляють співзвучність формі української писанки, яка є філософським символом “начала”, а її орнамент — стародавнім культурним кодом. На фотографіях демонструється сучасний орнамент, створений

з тату і мізансцен, що розігруються на тілі вагітної жінки і є відсилкою до цивілізаційних та екзистенційних катастроф. Адже мініатюрні фігурки людей, які зачепили на поверхні сфери живота матері, формують образ цивілізаційного поля планети Земля. Їх довга вервечка вишиковується в очікуванні над тату із зображенням плоду, як над кратером вулкану, де народження за своєю візуальною гостротою подається як Великий Вибух. Тому кульмінацією проекту, що працює з мікро-макросимволами “начала” (писанка, а в Єрусалимі є «Книга Брейшит» — «Створення Світу», чи перший розділ Генезису, написаний на яйці, яке зберігається в Музеї Ізраїлю) у вселенському масштабі (планета), стала мультимедійна інсталяція, що є відеопроєкцією на повітряну кулю, яка здійснює моніторинг народжуваності в реальному часі в Україні. Проект досліджує цивілізаційні й екзистенційні катастрофи, які розігруються на тілі жінки. Поза тим фактом, що проект стосується генофонду народу, минуле виразно постає з його візуального ряду — образ вагітної жінки перегукується зі славнозвісними фігурами скіфських баб. Проект «Генезис» — дослідження системи генезису, сконцентроване на символічному акті на-

Оксана Чепелик. «Генезис / Genesis», 4-екранна відеоінсталяція. 2008

родження. Розпізнавання головного архетипічного символу здатне породити величезний спектр асоціацій і реакцій — від ейфорії та віри у майбутнє до асоціацій зі скандальними фактами української реальності, де мають місце торгівля немовлятами та стовбурними клітинами. Всі спроби торкнутися теми генотипу нації не можуть уникнути також і згадки про Чорнобильську катастрофу. Проект «Генезис» об'єднує простори циклу фотографій, чотириекранну відеоінсталяцію та односторонню інтервенцію в урбаністичному просторі Львівської площі перед Будинком художника. На чотирьох екранах демонструється: 1) 10-хвилинне відео «Пульс/Pulse», що демонструє ехокардіограму серця матері й дитини (серцевий пульс є символом ритму життя, а серце — нашим внутрішнім годинником і генератором, — і перехід від спокійного стану до посиленого биття наводить на думку про народження), зображення ультразвукового дослідження пульсуючого серця (в одному організмі співіснують різні пульси, де серце новонародженого 120–140 ударів) та «УЗД/USE» (в кільці) із зображенням УЗД плоду; 2) семихвилинне відео «Female ID» (в кільці) представляє мізансцени з мініатюрними фігурками людей, які замерли на поверхні сфери живота матері; 3) одинадцятихвилинне відео «Народження/Birth» (в кільці), що показує макроплан всього процесу народження дитини від початку пологів і до народження плаценти, найдорожчого комерційного матеріалу, що експортується на захід для виготовлення косметики та шампунів; 4) відео, яке є документацією інсталяції «Початок/Origin» (в кільці), реалізованої в трьох містах, що працює як моніторинг народжуваності в реальному часі і демонструє відеопроєкцію на повітряну кулю із зображенням немовляти в променях ультразвукового дослідження, яке змінюється при кожному наступному народженні, приблизно через кожні дві хвилини у Нью-Йорку, через двадцять хвилин у Санта Фе у штаті Нью-Мексико (США) та в середньому кожні 1,5 хвилини — при кожному наступному на-

Оксана Чепелик. «Генезис / Genesis»,
4-екранна відеоінсталяція. 2008

«Генезис / Genesis», експозиція «Немовлята
на замовлення_фрагмент». GoranFest, Київ, 2008

родженні в Україні. Надувна повітряна куля діаметром ~5 м, наповнена гелієм, піднімається в урбаністичному просторі, аби слугувати сферичним екраном для відеопроєкції. Спеціально розроблена статистична програма, що працює як моніторинг у реальному часі, подає дані до програми Isadora для того, щоб запустити візуальні зміни у відеозображенні. Цю акцію було здійснено 19 березня в урбаністичному просторі Львівської площі перед Будинком художника з відеопроєкцією на повітряну кулю. Проект «Генезис» — це спроба створити симбіоз архітектурного урбаністичного простору, відеоінсталяції та фотографії.

А сама ідея — показати зародження життя у величезній повітряній кулі — виявилася логічним розвитком моєї творчості. Я давно працюю з надувними об'єктами, ще в 1995–1996 рр. було створено «Містерії рухомих об'єктів» — перформанси з надувними костюмами — равликами і мушлями: «Народження Венери», «Мандруючий острів Лесбос», поверхня яких ставала пасткою для світлової графіки і відеозображення. У 1999 р. в рамках Днів української культури у Франції завдяки запрошенню П'єра Кардена «Містерії рухомих об'єктів» було показано в Парижі, в Еспас Карден на Єлісейських полях. 2000 р. на запрошення всесвітньовідомого Баухаузу було розроблено авторський концептуальний проект «Virtual Sea Tower/Віртуальна Морська Вежа» для Ріо-де-Жанейро, Бразилія. Проект із специфічним соціальним контекстом було реалізовано в урбаністичному просторі фавели Жакарезиньо у Ріо-де-Жанейро, яка існує у вигляді гетто, контрольованого наркомафією. Повітряна куля, наповнена гелієм, піднімала відеокамеру на висоту, з якої можна побачити море (одержане зображення транслювалося в режимі реального часу на площі фавели та в Інтернеті), а вночі перетворювалася на сферичний екран, на якому демонструвалися інтерв'ю з жителями фавели, які говорили про потенційні зміни у міському середовищі.

Тому форму кулі для проекту «Початок/Origin» було обрано не випадково — бінарність

опозиції, про яку вже мовилося: мікро-макро виявляється сутнісним, коли відеопроєкція на повітряну кулю, що демонструє зображення немовляти в променях ультразвукового дослідження, трансформує біологічну клітину в Планету Людей. Те, що відбувається в інсталяції, є своєрідною референцією до теорії В.І.Вернадського про «ноосферу» (слово «ноосфера» складається з грецького «ноос» — розум і «сфера» — в сенсі оболонки Землі)⁴.

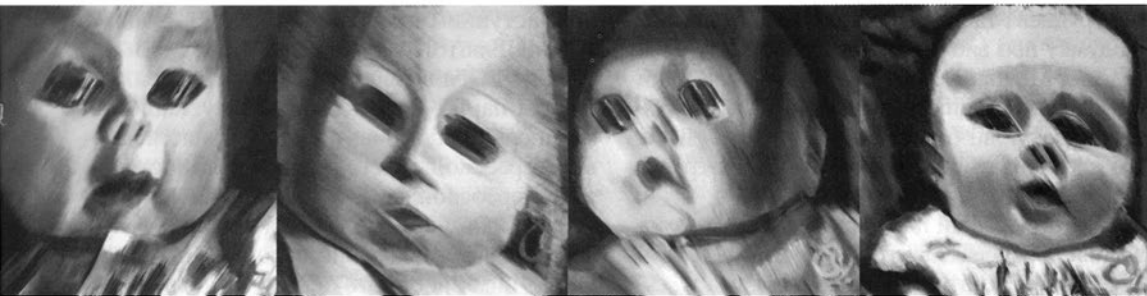
Попри всі мої зусилля показати проект спочатку в Україні, його світова прем'єра відбулася 2006 р. в Нью-Йорку. Мультимедійна інсталяція, зведена між хмарочосами в Манхеттені, яка діяла як моніторинг народжуваності в Нью-Йорку, сформована відеопроєкцією із зображенням немовляти на поверхню дирижабля, здійснювала, таким чином, уявний урбаністичний діалог із вежами ВТЦ, який має символічне значення і функціонує як опозиція до «деструктивного терористичного образу» літака. Проект викликав велику дискусію, але, очевидно, саме завдяки їй я стала лауреатом Премії ArtsLink-2007. Слід сказати, що нагородою Independent Projects Award 2007 року було відзначено п'ятеро художників з Центральної, Східної Європи та Євразії (члени журі: Лара Бубнова, Емілія та Ілля Кабакови, Шірін Нешат, Роберт Сторр — куратор останньої Венеційської Бієнале, Олесь Туркіна, Адам Вайнберг). І в результаті проект запросили в Каліфорнію та Нью-Мексико, але вже для роботи з іншим — міграційним контекстом.

Проект «Початок/Origin», реалізований 28 квітня 2007 над Андріївським узвозом у Києві в рамках I Міжнародного фестивалю соціальної скульптури, започаткованого Інститутом проблем сучасного мистецтва АМУ за скромної підтримки Міністерства культури і туризму, Театру на Подолі, Спарт-Аеро і Erpson, розробляє тему генофонду за допомогою моніторингу народжуваності в реальному часі в Україні⁵. У проекті визначаються два вектори, спрямовані у минуле та в майбутнє. У цьому сенсі проект зачіпає не тільки тему материнства, а й загальну проблему зміни соціальних умов, які призвели до зменшення

населення України на 5 мільйонів за останні десятиліття, в порівнянні з 52 мільйонами в 1990 році. За допомогою спеціальної програми сигнал, що надходить з Інтернету, провокує зміни відеозображення, отримані з бази даних, створеної у співпраці з батьками немовлят. У відеоінсталяції задіяно препарований звук ДНК (американські вчені записали її мелодію, і я мала змогу працювати з ними в університеті Лос-Анджелеса — UCLA в рамках дослідницької програми Фулбрайта 2003–2004 років), а кожне наступне народження відбивається потужним аудіосплеском, одержаним під час проведення ультразвукового дослідження артерії людини. Тобто у кожному випадку йдеться про аудіореєстрацію життя, пов'язану з новітніми технологіями. Проєкт можна розглядати як послання, що попереджує про загрозу життю на Землі.

А восени інсталяцію було реалізовано разом із галереєю «MOV-iN» у Санта Фе (Штат Нью-Мексико) і з Музеєм юрських технологій в Лос-Анджелесі. Саме в Сполучених Штатах з'явилася можливість вперше представити у повному обсязі проєкт, що складається з багатьох частин — з мультіекранної відеоінсталяції, real-time відеопроєкції на повітряну кулю, циклу фотографій та живопису. Робота містить візуальний складник, який, працюючи з інформаційним компонентом, досліджує генофонд нації. Здається, описувати Лос-Анджелес не треба, а про контекст Санта Фе згадати варто. Це столиця штату Нью-Мексико, кількість населення — 65 тисяч, уся забудова — в стилі архітектури народу пуєбло, 2000 галерей, не менше художників, яких привабляла сюди арт-сцена та ціанове небо під час заходу сонця, серед них Джорджія О'Кіф, музей якої міститься тут же, і ще кілька арт-музеїв у центрі міста й музейний комплекс з чотирьох художніх музеїв на верхівці пагорба... Виставка у галереї «MOV-iN» включала моніторинг даних у реальному часі про кожне нове народження в Штаті Нью-Мексико, яке впливало на зміну відеозображення немовлят, що були створені у співпраці з місцевими батьками-добривольцями з Санта Фе.

Специфіка штату Нью-Мексико полягає у близькості мексиканського кордону й усіх соціополітичних наслідках цієї близькості та розташуванні навколо Санта Фе індіанських резервацій з цілим комплексом нерозв'язаних проблем. Інсталяції у різних штатах не були ідентичними як технічно, так і технологічно, адже якщо в Нью-Йорку це була проєкція на дирижабль, у Лос-Анджелесі — на повітряну кулю, то в Санта Фе — на метеозонд з відповідно розвиненою версією проєкту. Відеокамера фіксувала рух метеозонда, припнутого до даху Мистецького центру, що його розгойдував вітер, який, у свою чергу, впливав на відеозображення. Комп'ютерну програму було розроблено так, що пориви вітру провокували зміни в одному шарі відеозображення, а саме контролюючи інтенсивність розвитку плоду. Саме тут референція з приводу Чорнобильської катастрофи була найактуальнішою. З огляду на те, що неподалік від столиці штату розташований Лос-Аламос, який за ценом є статистично відокремленою територією (англ. Census Designated Places, CDP), де в 1942 році для робіт над Манхеттенським проєктом було створено Лос-Аламоську національну лабораторію — центр досліджень у галузі ядерної фізики та виробництва ядерної зброї (у 1943–1957 рр. Лос-Аламос був закритим містом), інсталяція працювала з опозицією природи (сила вітру) і цивілізації стосовно поняття глобалізації. Таке враження, що саме ця модифікація викликала появу невеличкого торнадо під час відкриття, що не знати звідки взялося (адже штат Нью-Мексико не лежить на шляху американських торнадо), яке викрало одну повітряну кулю; на щастя, інсталяція іншого метеозонду не примусила себе довго чекати. За відгуком американської преси, «проєкт працював з дихотоміями і характеризувався різними тактиками, але це не могло дезорієнтувати глядача в головному — що український автор проводив своє мистецьке дослідження у правильному напрямі»⁶. Виставку відразу було визнано в американському середовищі візуального мистецтва

Оксана Чепелик. «Генезис / Genesis», експозиція «НЕМОВЛЯЛЬБАКА_фрагмент». Полотно, олія, 92×92, 2008

і не тільки тому, що було продемонстровано складний програмний механізм, а ще й тому, що в мультиекранній інсталяції демонструвалося відео з макропланом народження дитини, яке викликало 2005 року досить агресивну дискусію в Україні, натомість у «християнській Америці» інтелектуальна аудиторія сприймала його як вагомий внесок у процес дезавування подвійних стандартів і брехливої моралі. І черга студентів в університетському кафе, які вирішили підійти до українського автора і потиснути руку, викликала неабияке зворушення. Щоправда, така сама черга стояла і після презентації фільмів у кінотеатрі «Screen», що зазвичай демонструє незалежний кінематографічний доробок, де було показано «Хроніки від Фортінбраса», створені за філософською есеїстикою Оксани Забужко, та інші авторські експериментальні фільми. Я навіть поцікавилася, звідки така традиція, на що отримала відповідь: ніякої традиції, це доказ визнання американською аудиторією. Досить несподіваною для мене виявилась і реакція чоловічої половини в Україні, адже у нас дуже мало татусів присутні при пологах, це швидше європейська практика, і половина з них не хоче долучатися до такого емоційного стресу, зате інша частина знайшла в собі сили поділитися враженням: інсталяція відкрила їм очі і серце на те, через що проходить слабка стать, і, відповідно, змінила (sic!) їхнє ставлення до жінки.

В Лос-Анджелесі ж інсталяцію «Origin» було встановлено над Музеєм юрських

технологій і вона, у взаємодії з Медичним центром Седарс-Сінай, працювала як моніторинг народжуваності в реальному часі в Каліфорнії. Тоді як населення Нью-Йорка і Лос-Анджелеса росте, населення США зменшується. Статистичні дані демонструють тенденцію до зменшення чоловічої частки під час народження. Населення в США становить 298 444 215 (темп приросту: 0,91%); народжуваність: 14,14 народжень на 1000 населення. Це означає, що у США в середньому кожні 0,13 хвилини народжується дитина. Населення в Каліфорнії становить 37 172 015, народжуваність: 15,2 народжень на 1000 населення. А в Каліфорнії в середньому щохвилини народжується дитина. Отже, проект «Початок/Origin» дозволяє створювати унікальні інсталяції для різних регіонів світу, в яких він експонується.

А в грудні 2007 року як акція Міжнародного фестивалю соціальної скульптури проект демонструвався в Києві на Європейській площі, перед спорудою банку «Хрещатик», у взаємодії з компанією Bounty SCA Ukraine, яка проводить навчання майбутніх мам. Адже мистецтво соціальної скульптури, за висловом Нікола Бурріо, — це «мистецтво взаємодії». 19 березня проект було показано на Львівській площі Києва перед Будинком художників у рамках моєї виставки «Генезис» за підтримки постійних партнерів Epson та Інституту Гете. Мультимедійна інсталяція планується до показу і в обласних центрах України та в Москві.

Груднева та березнева акції наштовхнули на думку про вибір можливого формату проведення Міжнародного фестивалю соціальної скульптури як циклу щомісячних акцій протягом року, які б досліджували тему утопії, що є каталізатором соціокультурних трансформацій.

Фотографічний цикл «Немовлята на замовлення_фрагмент» звертається до глобальної проблеми сурогатного материнства, яка у всьому світі є темою палких дискусій. Сурогатне материнство — технологія репродукції людини, при якій жінка добровільно погоджується завагітніти з метою виносити і народити дитину, яку потім віддадуть на виховання іншим особам, що і вважатимуться юридично батьками цієї дитини. Застосування цих методів репродукції, пов'язане з багатьма проблемами етичного, медичного і юридичного характеру, поставило людство перед дилемою — вирішити проблему безпліддя чи йти шляхом комерціалізації, що є засобом експлуатації жінок у ролі платних інкубаторів, про заборону яких ідеться в Брюссельській декларації Всесвітньої медичної асоціації (1985 р.). Сурогатне материнство заборонено законом в Австрії, Норвегії, Швеції, Франції, деяких штатах Америки, Італії, Швейцарії і Німеччині (в Німеччині заборонено допомогу бездітним парам через її «аморальність»). Комерційне сурогатне материнство зазвичай визначається в емоційно навантажених і потенційно образливих термінах як «матки для оренди» або «ферми немовлят» та оперують такими поняттями, як ринок, оренда тіла, оплата послуг, виторг, сировина. На комерційній основі воно дозволено в більшості штатів Америки, Південно-Африканській республіці, Індії, Росії, Грузії й Україні. Як ставитися до того, що «замовлене немовля» пов'язане з сурогатною мамою протягом дев'яти місяців не лише пуповиною, але і глибокими емоційними зв'язками, які потім, коли дитину треба передавати новим батьками, розриваються у найжорстокіший і найболючіший спосіб? Проєкт ставить гоголівське запитання в термінах ХХІ століття: «Живі гроші — мертві душі?»

Наступним кроком став цикл живопису «НЕМОВЛЯЛЬКА_фрагмент» (2008), що демонструвався в Галереї «Карась» і зображав бінарні пари — немовля та ляльку, написані у манері «motion», як втілення поняття зсуву, стереоскопічності, розфокусованості зору. Стереоскопічний зсув викликає зорову ілюзію, яка унеможливорює тривале перебування відвідувачів у виставковому просторі. Перед ними постають образи немовлят і ляльок-немовлят, які продаються у дитячих секціях супермаркетів, де гіперреальність іграшки викликає збентеження, а пікторальна ілюзія, у свою чергу, також породжує у глядача побуювання з приводу власної розбалансованості зору. Тому у проєкті «Генезис/Genesis» художня виставка «НЕМОВЛЯЛЬКА_фрагмент», яка ставить запитання щодо простору, соціуму, коду існування та життя людей, розкриваючи тему маніпулювання людьми, починалася з проєкції на будинок на Андріївському узвозі навпроти галереї і проходила в руслі попередніх антирейдерських проєктів, уперше в Україні реалізованих Міжнародним фестивалем соціальної скульптури, яким протягом останнього року присвятила себе Галерея «Карась». Історична забудова Андріївського узвозу потерпає від перепро-

Оксана Чепелик. «Початок / Origin», «Генезис / Genesis», експозиція «НЕМОВЛЯЛЬКА_фрагмент», відеопроєкція Андріївський узвіз, 2008

філювання, потрапляючи у лещата сучасних комерційних структур. Тому в 2007 році мистецька галерея займалася проведенням акцій «Культура проти рейдерства». На стіну будинку XIX століття, в якому ніхто не живе, прямо навпроти галереї нашаровувалось відеозображення немовлят. Художній твір народжувався в результаті синтезу традиційної архітектури та відеопроекції — досить нового виду мистецтва для урбаністичних просторів України. Проект має кілька рівнів освоєння глядачем. Один рівень — це символічна візуалізація проблеми збереження архітектурного й культурного ландшафту міста. Другий рівень — це форма: проекція візуального ряду на будинок XIX століття, з якого відселили мешканців. Основна ідея відеоінсталяції —

усвідомлення нерозривності поколінь, а отже, приреченості людини, яка нехтує своєю спадщиною та історією. В контексті проекту, де відео, спрямоване на стіну старого будинку, подає низку зображень немовлят, що змінюють одне одного, створюється ще один рівень сприйняття. Цей прийом дозволяє начебто вдихнути життя у зруйнований будинок. Проект рятує архітектурну форму, завдяки мистецтву надаючи їй нового змісту в теперішньому часі. Таким чином, у проекті у співпраці з батьками немовлят моделюються різні образні прочитання за допомогою нових комунікаційних візуальних медіа, де містяться посилення на конфлікт між владною вседозволеністю і відповідальністю за генофонд країни, на соціальні й етичні проблеми.

- ¹ *Розалинд Краусс*. Подлинность авангарда и другие модернистские мифы / Р.Краусс / пер. с англ. А. Матвеевой, К. Кистяковской, А. Обуховой. — М. : ХЖ, 2003. — 317 с.
- ² *Анохин П. К.* Очерки по физиологии функциональных систем / П.К.Анохин. — М. : Медицина, 1975. — С. 8.
- ³ Новейший философский словарь, 3-е изд., исправл. — М. : Книжный Дом, 2003. — 1280 с.
- ⁴ *Вернадский В. И.* Биосфера и ноосфера / В.И.Вернадский. — М. : Наука, 1989. — С. 235.
- ⁵ Докладніше див. : *Чепелик О.* Практики соціальної скульптури, або спроби подолання постмодернізму / О.Чепелик // Образотворче мистецтво. — К., 2007. — № 4. — С. 8–12.
- ⁶ *Diane Armitage*. THE Magazine / D.Armitage. — Santa Fe, NM, 2007. — № 12. — P. 27.